

KÖZLEMÉNYEK

A Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia kiadásának történetéhez. A középkor egyik híres történetét, Oenus (Owein, Oien) angol lovagnak az írországi Szent Patrik barlangban tett pokoljárását, amelyet a 12. század végén Henri de Sawtrey¹ ciszterci szerzetes foglalt írásba, s öt követően szinte valamennyi nagy gyűjteményben és példatárban helyet kapott, csak a 17. században fordították le magyar nyelvre. A *Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia* (RMK I. 1577) a címlap tanúsága szerint gróf Esterházy Pál „parancholattyából”, azaz költségén jelent meg Bécsben, nyomda és év megjelölése nélkül. A középkori látomásirodalom e kései hazai hajtásának az irodalomtörténeti helyét a rá vonatkozó, nem túl bőséges magyar szakirodalom a misztikus, népi-eskedő irodalom, illetve a regényes elbeszélés hazai kezdetei körében jelölte ki, s meghatározta forrását is Thomas Messingham(us) 1624-ben Párizsban kiadott *Florilegium insulae sanctorum seu Vitae et Acta sanctorum Hiberniae* című művében.² A megjelenés időpontját és körülményeit azonban nem sikerült tisztázni.

Turóczi-Trostler József, aki elsőként foglalkozott a históriával, az Esterházy Orsolyának, „az Tekéntetes es Nagyságos Groff Eszterhazi Páll Uram eő Nagysága kedues hazos Társának” szóló ajánlás alapján csupán annyit mond, hogy a fordítás 1655 után készült, minthogy az 1652-ben titokban már egybekelt Pál és Orsolya 1655. február 7-én ülte meg nyilvános lakodalmát.³ Turóczi-Trostlert követően Pozsonyi Erzsébet kísérelte meg meghatározni a megjelenés dátumát és körülményeit: „Keletkezési ideje a XVII. század második felére, az 1681 előtti évekre tehető, mert az 1635-ben született Esterházy Pál 1681-ben az ország nádora, 1687-ben római birodalmi herceg lett, s a könyvecske szerzője e címeit nem említi... A fordítás létrejötté valószínűleg annak kö-

¹ Turóczi-Trostler József és V. Kovács Sándor alább idézendő tanulmányában a szerző neve Henricus Salteriensis (Saltrey) alakban szerepel. Sawtreyről lásd BROUETTE, Émile-DIMIER, Anselme-MANNING, Eugène: *Dictionnaire des auteurs cisterciens*. Tom. I. Rochefort, 1975. 356–357. hasáb. /La Documentation Cistercienne. Vol. 16./

² TURÓCZI-TROSTLER József: *Az ismeretlen XVII. század: Szent Patricius purgatóriumáról való história*. = Magyar Nyelvőr (62.) 1933. 101–107. Az alábbiakban TURÓCZI-TROSTLER gyűjteményes kötetéből idézzük: *Magyar irodalom világirodalom*. Bp., 1961. I. 308–317. Lásd még ANGYAL, Andreas: *Fürst Paul Eszterházy (1635–1713)*. = Südostdeutsche Forschungen (4.) 1939. 367.; POZSONYI Erzsébet: *A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik purgatóriumi víziók keletkezése*. = Magyarágtudomány 1942. 26–39., valamint *A magyar irodalom története*. Főszerk.: SÓTÉR István. II. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. 302. (A vonatkozó részt BÁN Imre írta.) Említi V. KOVÁCS Sándor: *Magyar pokoljárók. Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből*. In: *Tar Lőrinc pokoljárása*. Vál., a szöveget gondozta, bev. és jegyz. Uő. Bp., 1985. 15. /Magyar Ritkaságok/ Az antológia egy rövid részletet is közöl a műből: i. m. 255–259.

³ TURÓCZI-TROSTLER J.: i. m. 311. Vö. SZILÁGYI Sándor: *Az Esterházyak családi naplója*. = Történelmi Tár 1888. 214.

szönhető, hogy a csodálatos írországi barlang híre eljuthatott Esterházy grófhhoz, aki talán olvasta is az erről szóló latin munkát, és hívő katolikus létére hazájában is közkinccsé akarta tenni a hívők épülésére, s ezért bízta meg káplánját a fordítással.⁴

A „Nagyságtok Alázatos Káplánya F. K. I” aláírásu „Ajánló Levél” azonban, amelyre mindkét idézett szerző hivatkozik, az eddigieknél több következtetés levonására ad lehetőséget. Az ajánlás szerzője ugyanis, miközben Esterházy Pál és Orsolya térítő buzgóságát dicséri, az ilyenkor szokásos általánosságok mellett konkrét eseményekre is utal, és megadja a kulcsot a kötet keletkezéséhez:

„En csak a’ Nagyságtok Sz. buzgóságáról szóllok, mellyel lelkek üdvösségét ányyra szomjuhozza. Ha egyéb okom nem volná is mely a’ Nagyságtok ahitatoságának magosztalására szolgálhatna, szintén elég volna csak az az egy chelekedet is, mellyel, (a’ mit egyebek ritkán láttanak, kevesebbet probaltának) Nagyságtok volt első példájok ezen Nemes Magyar Országban, *midőn* jó részéből, Isten ellen rugoldozó, országot mérges mézzel itató es foitó, szegény szarandokló lelket karhóztató eretnekséget ki irtotta. Innen ván hogy ezen Nagyságtok híres chelekedete, oka nem csak azok üdvösségének, kik ezelőt két esztendővel igaz hitre tértenek: hanem mind azoknak is üdvösségek, kik ezektől nemzéssel, világ végeig igaz hitben születetnek és így üdvözülnek Nagyságtoknak tulajdonitak...

De ez sem vala elég, hanem ezen kívül más mediumot, s eszközt talált Nagyságtok, mellyel az igaz hitben levő hívéki vagy bünöktül meg tisztulyának vagy attul oltalmazkolyának; tudni illik Sz. Pattricius Purgatoriumjának kinyomatását...” (3r-v.)

A história eszerint a harcos, térítő ellenreformáció kezdetén készült – akkor, amikor Esterházy Pál aktívan részt vett benne –, s bevallottan maga is annak „mediuma”, eszköze. Mikorra tehető ez az időpont, mikor kezdődtek Esterházy Pál erőszakos térítési akciói, s mi lehetett az a „híres chelekedet”, amelyet a káplán említ? E kérdések megválaszolása nem csak a kötet datálásához visz közelebb bennünket, hanem a mű kontextusának, eszmetörténeti összefüggéseinek, a szerző kilétének tisztázásához is.

A magyarországi ellenreformáció 17. század második felében kibontakozó nagy rohamát a történeti-irodalomtörténeti szakirodalom szerint a 1658 nyarán megtartott nagyszombati zsinat indította útjára.⁵ A Lippay György esztergomi érsek által 1658. június 2-ra összehívott Synodus Dioecisana a hazai protestantizmus fő támaszát jelentő Erdélyi Fejedelemség megrendült helyzetét kihasználva újra kívánta rendezni a katolicizmus és a protestantizmus királyságbeli viszonyát, az utóbbi jogfosztásával. A zsinat határozatait ugyan nem ismerjük, de fennmaradtak Lippay proposíciói, amelyekben Werbőczy alapján érvénytelennek nyilvánította a protestánsok jogaira vonatkozó bécsi és linzi artikulusokat, és nyílt hadüzenetet jelentett be az „eretnekség” kiirtására.⁶ Minden bizonnyal a zsinat szellemében került sor 1659 elején a győri egyházmegye területén

⁴ POZSONYI E.: i. h. 39.

⁵ ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. III. Bp., 1893. 135.; ESZE Tamás: *Bárony György „Veritas”-a*. = ItK 1971. 675–676.; BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Bp. 1980. 53. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91./; *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1985. II. 1076–1077. /*Magyarország története tíz kötetben*. Főszerk.: PACH Zsigmond Pál. 3./

⁶ PÉTERFFY Károly: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae*. Pozsony, 1741. 387–388. Vö. OBÁL Béla: *Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I.* Halle, 1910. 58–59.; ESZE T.: i. h. 675–676.; BENCZÉDI L.: i. m. 10., 53.

lezajlott vizitációra (amelynek során többek közt az egyes falvak felekezeti megoszlását is vizsgálták), majd az ezt követő összehangolt támadásra a nyugat-dunántúli protestantizmus ellen.⁷

A klérussal és személyesen Lippay érsekkel is jó kapcsolatokat ápoló, buzgó katolikus Esterházy, aki gyermekkorában kishíján még a jezsuita rendbe is belépett, szinte az ellenreformáció harci riadójának felhangzása pillanatában csatlakozott a protestantizmus elleni küzdelemhez, és 1659 őszén birtokain megkezdte a protestánsok tömeges, erőszakos eszközöket is igénybe vevő térítését. Az erről szóló első adatok 1659 október-novemberéből maradtak fenn.⁸

A protestáns rendek már 1659. november 3-án szupplikációban fordultak az éppen folyó diétához, panaszt téve az Esterházy Pál provizora részéről a fraknói és kismartoni evangélikusokat ért sérelmek miatt. Mivel a felhozott vádak között nemesek bebörtönzése, javaiktól való megfosztása, illetve ezekkel való fenyegetés is szerepelt, az országgyűlésen sok vita folyt az eset felett, s az ügy olyan nagy visszhangot váltott ki, hogy Esterházy írni kényszerült jószágigazgatójának, hagyjon fel az erőszakos akciókkal.⁹ Az események legfőbb irányítója azonban nem a bevádolt jószágigazgató, hanem maga Esterházy volt, amit részint a vallás kérdésében ekkoriban az uralkodóhoz intézett beadványai,¹⁰ részint az evangélikusok elleni újabb, immár valamennyi uradalomára kiterjedő akciói bizonyítanak.

A következő 1662. évi országgyűlés protestáns sérelmi iratai ismét telve vannak az Esterházy Pál elleni panaszokkal. Sopron vármegye azt panaszolta, hogy „Gróf Esterházy Pál fraknói, kismartoni s fertőmelléki uradalmaiban az evangélikus köznépet vallása megváltoztatására már a múlt országgyűlés alatt kezdé különféle sanyargatásokkal kényszeríteni, s mivel az nem volt hitében megingatható, az országgyűlés után napról napra nagyobb meg nagyobb terhekkel zaklatá.”¹¹ Az irat szerint Borbolyán például Esterházy személyesen ment a protestáns templom kulcsáért, majd miután az előjárók megtagadták a kulcs átadását, megverette őket, és erőszakkal foglalta el a templomot.¹²

A Fazekas István által néhány éve feltárt forrásokból jól nyomon követhető a fraknói, kismartoni és fertőmelléki térítés menete. Elsőként több mint egy tucat katolikus többségű falu evangélikus kisebbségét számolták fel, amelyet 1659/60 fordulóján a lelkésszel is rendelkező, zömében

⁷ FAZEKAS István: *Adalékok a fraknói uradalom és a kismartoni grófság rekatolizációjához.* = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VII. Szerk.: BENDA Kálmán, SZABÓ András. Bp., 1994. 131.

⁸ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–136.; MONOK István–PÉTER Katalin: *Felmérés a hithűségről 1638-ban.* = Lymbus. Művelődéstörténeti Tár II. Szeged, 1990. 137–138. A Fraknó környéki helységekben és a kismartoni uradalomban már Esterházy Miklós idején is folyt térítés, sőt az utóbbiban 1638-ban a földesúri kényszer alkalmazására, zsoldosok bevetésére is sor került. Ez azonban egyszeri, elszigetelt eset volt. Esterházy Pál birtokait átvéve, 1655-től ugyancsak törekedett a protestánsok áttérítésére, de kísérletei 1659-ig nem jártak együtt nyílt erőszakkal. Lásd PÉTER Katalin: *Cselekedetek és eszmék. Vallási ellenállás a fraknói uradalom négy gyülekezetében (1638).* In: *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 479–486. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35./

⁹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 159–161. Az egyes forrásokban Kertvárus, Körtvélyes, valójában Kerzvarich János fraknói és kismartoni provizornak a térítésben játszott szerepéről lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134.

¹⁰ Egyik beadványában például a lutheránusok és kálvinisták letérése után a kisebb felekezetek felszámolására biztatja az uralkodót, a saját birtokain elért eredményeire hivatkozva. MOL P 125 Esterházy hg.-i lt. Pál nádor iratai No. 7101. Megjelent: *Magyar Zsidó Oklevéltár. VI.* 687. sz., idézi FAZEKAS I.: *i. h.* 132.

¹¹ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 198.

¹² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.; FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

protestáns lakosú falvak: Somfalva és Borbolya erőszakos áttértítése követett. Végül 1660 tavaszán a Fertőn túl, az úgynevezett Tószögletben található négy helység (Pomogy, Apetlon, Bánfalva és Ilmic) rekatolizálására került sor. A térítésben a világi papság mellett jezsuita és ferences szerzetesek is részt vettek, akiknek a munkáját Esterházy tiszttartói és az ellenálló falvakba vezényelt katonái támogatták. Működésük eredményeként, a fenyegetések és a nem egy helyütt alkalmazott durva erőszak hatására 1660 nyarára „a fraknói grófság és a kismartoni uradalom teljes egészében katolikussá vált”.¹³

1659-ben Esterházy Pál Moson, Trencsén, Pozsony, Nyitra és Veszprém megyében fekvő birtokain is megkezdődött a rekatolizálás.¹⁴ A térítés ezekben is a fent ismertetett módon zajlott, és hasonló eredménnyel járt: a protestánsok jelentős tömege – legalább is színleg – hitet változtatott. Esterházy mindössze egyetlen helyen, Pápán ütközött komoly ellenállásba.¹⁵

Az események itt a plébániatemplom körüli temető kisajátítására tett földesúri kísérlettel vették kezdetüket.¹⁶ Mivel ezt a pápaiak a többségében protestáns végváriak¹⁷ segítségével megüsitették,¹⁸ Esterházy Pál 1660 áprilisában német katonaságot hozatott Devecserből,¹⁹ majd elvette a reformátusoktól a templomot, a temetőt, az ispotályt, valamint a prédikátor megélhetését biztosító malmokat, és az ellenszegülő végvári katonák közül több mint 100-at lázadás vádjával a győri katonai törvényszék elé idéztetett.²⁰ Az ügy szövevényes száalai a vádak és viszontvádak fennmaradt tömegéből ma már szinte kibogozhatatlanok,²¹ egy bizonyos: országos botrányra dagadt, amelynek hullámai a pozsonyi országgyűlésig,²² sőt azon túl, egészen a Felföldig és a Partiumig gyűrűztek. A vitélző rend protestáns tömegei ugyanis, akiknek a szabad vallásgyakorlatát a bécsi

¹³ FAZEKAS I.: *i. h.* 133–137. Fazekas idézi Philip Millon jezsuita szerzetes 1660. június 9-én Esterházy Pálhoz írott levelét, amely szerint a Fertő tó körül ekkorra 2000 ember tért át a katolikus hitre. *Uo.* 137.

¹⁴ ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 203–225.

¹⁵ Esterházy Pál 1652–1661 között földesúr volt Pápán és egyben a pápai végvár kapitánya. A pápai eseményekről lásd LISZKAY József: *A pápai ev. református egyház levéltára 1510–1811*. Pápa, 1875. 21–23., 28–30.; TÓTH Endre: *A pápai református egyház története*. Pápa, 1941. 72–99.; SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Főszerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. 167–168.

¹⁶ SZAKÁLY F.: *i. h.* 167.

¹⁷ Egy 1659-es tanúvallatási jegyzőkönyv szerint 339 pápai vitéz közül 291 volt protestáns és mindössze 48 katolikus. SZABÓ István: *Ellenreformáció a végházakban 1670–1681*. In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Bp. 1933. 457.

¹⁸ A Bellovári György pápai seregbíró által 1660. július 14-én készített emlékeztetőben az áll az esetről, hogy amikor „Groff Ur ó Ngha parochiajok és scholáik elfoglaltatása által prédikátorikat és deákikat ki akarván üzetni, ... hire futamodna az városon, hogy az ó Ngha kék hajdúi az scholáikra mentenek, és az egyik hajduját meglőtték, úgy gyülekeztenek úkis oda, nem egyébert, hanem scholáoknak és parochiáoknak megoltalmazására, az minthogy senkinek semmit nem vettek.” MOL P 125 No. 9490.

¹⁹ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor levele Esterházy Pálhoz, 1660. ápr. 6. Czindorf: „im most indulnak immár ez ... lajstrom szerént... holnapután Pápára idején érkeztenek”, a levél mellékletében a Pápára útbá indított 3 német kompánia névsora (276 fő).

²⁰ PÁLFFY Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 124.

²¹ Az estre vonatkozó iratok: MOL P 125 No. 3332–3342., 5875–5884., 9482–9503., 11.281., 11.613., 11.665.

²² ZSILINSZKY M.: *i. m.* III. 208–212.; IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. S. a. r., ford.: UÓ. Bev. és szerk.: HAUSNER Gábor. Bp., 1989. 439. /Zrínyi-Könyvtár 3./

és a linzi békekötések, valamint országgyűlési törvényekké biztosították,²³ a pápai eset hírére mindenütt lázongani kezdtek, és ez már-már az ország védelmi képességét veszélyeztette. Olyannyira, hogy még Bécsben is felfigyeltek rá, és önmérsékletre intették Esterházy Pált: „Az vitélzö rendet ne háborgassa, szép szón kívül – írta egyik familiárisa –, mert azért Ngd sok ellenséget csinálna, nem is engedné megh, söt megharagudnék ö Fölsége, ezt ot fön beszéllik... máris rebelliöt exemlificálnak Bécsben.”²⁴ Még Esterházy Pál sógora, az erőszakos ellenreformációban szintén az élen járó Nádasdy Ferenc országbíró, söt maga a „felbújtó”, Lippay György esztergomi érsek is tanácsosabbnak tartotta a „terminus”, azaz a Györbe idézettek perének elhalasztását, mondván: „megindult az Felföld ezeken az dolgokon...; söt I[ste]ntelen fiak az Váradia (úgy írják), azt merészlettek mondani, azért adták föl Váradot, mert félték, ha németé lesz, az religioiban meg nem tartatnak.”²⁵

Az imént idézett figyelmeztetések ellenére Esterházy „militáris apparátussal” foganasított térítő akcióit a bécsi udvar és a magyar katolikus klérus egyöntetűen támogatta. Ezt igazolják Széchényi György győri püspök 1660 tavaszán Esterházyhoz írott levelei is. Az 1660. március 30-i keletűben például a Szent Patrik-história ajánlásának szavaival megegyezően dícséri Esterházy Pál protestánsok elleni fellépését: „Hallom Kg buzgóságát édes Gróf U., kiért Isten jót adjon Kgk, jó emlékezetben van Kg az udvarnál is, másutt is, és ám példát is adott másoknak is. A többi között Szent Miklóson... ez előtt öt vagy hat nappal, a templomot is magok el vették, a prédikátort ki üzték, supplicatióval mentek judex curiae uramhoz, hogy egyáltaljában nem akarják a prédikátort szenvedni, a templomot is el akarják foglalni, az úr megdícsérte őket, s meg engedte, meg is lett...”²⁶

Esterházy a térítő akciókat 1661–62-ben is folytatta birtokain, s ezeknek (sógorával, Nádasdy Ferencsel együtt) csak akkor vetett véget, amikor 1663 nyarán-őszén csatlakozott a török elleni harc érdekében a vallási ellentétek elsimításán, a belső egység megeremtésén fáradozó Zrínyi mozzalmához.²⁷ Tudomásunk szerint ezt követően többé nem vett részt az erőszakos ellenreformációban, még annak újabb nagy hulláma idején, az 1670-es években sem.

A fent elmondottak alapján a Szent Patrik história kiadásának terminus post quem-je 1659, a terminus ante quem pedig 1663. (Ezt követően ugyanis Esterházy aligha járult volna hozzá egy ilyen intranzigens hangú előszó megjelentetéséhez.) Mivel azonban az „Ajánló Levél”-ben Esterházy káplánja mint két évvel azelőtti „híres cselekedetről” beszél a térítés kezdetéről (amelyen minden kétséget kizáróan az országos visszhangot kiváltott 1659–60-as rekatolizálási akció értendő) – az ajánlás megírását és a kötet megjelenését 1661/62-re kell tennünk. Ezt támasztják alá V.

²³ Lásd SZABÓ I.: *i. h.* 459.

²⁴ MOL P 125 No. 3332. Nagy Gábor Esterházy Pálnak, 1660. április 6. Czindorf, fol. 3.

²⁵ MOL P 125 No. 3247. Nádasdy Ferenc Esterházy Pálnak, 1660. szeptember 9. Szenc. Esterházy Pál 1660. szeptember 15-re citáltatta a győri főgenerális hadiszékére a pápaiakat: uo. No. 9494. Egyes jóakarói arra figyelmeztették Esterházyt, „hogy ne menjen Pápa közelébe, mert könnyen előfordulhat, hogy megmérgezik”. IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Bp., 1991. 22. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet 10./

²⁶ MOL P 125 No. 3900. Széchényi György Esterházy Pálnak, 1660. március 30. A püspök április 6-i és 21-i levelében is a templomfoglalások folytatására buzdította Esterházyt: uo. No. 3901., 3902.

²⁷ ESTERHÁZY Pál: *i. m.* 131.; *Vitnyédy István levelei*. Közli FABÓ András. Pest, 1871. II. 172–173., 190., 198. /Magyar Történelmi Tár 16./ Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. = Történelmi Szemle 1984. 3. sz. 359–360.

Ecsedy Judit nyomdatörténeti vizsgálatának eredményei,²⁸ valamint az a tény is, hogy az Esterházy-birtokokon folyó térítéshez kapcsolódva 1661-ben egy másik mű is napvilágot látott Bécsben: Christophorus Kissenpfenning (1623–1663) soproni jezsuita *Idea Lutheranismi, Das ist Abriss deß Luthertumbs* című munkája.²⁹ S bár e munka és a Szent Patrik-história összefüggéséről – amannak hazai könyvtárakban fellelhető példánya hiányában³⁰ – csak feltételezésekre vagyunk utalva, az *Idea* kiadása is jelzi, hogy 1661-ben Esterházy Pált és az őt körülvevő egyházi értelmiséget élénken foglalkoztatták a térítéssel kapcsolatos vallási kérdések.

Amíg az *Idea Lutheranismi* című vitairat a németajkú lutheránusok meggyőzését szolgálta, addig a népszerű vallásos irodalom körébe tartozó história a frissen megtért magyar anyanyelvű alsóbb néprétegek: a falusi, mezővárosi polgárság, a végvári katonaság hitét és vallásgyakorlatát kívánta megerősíteni.³¹ A remélt célt „Az kegyes Olvasóhoz” címzett előszóban fogalmazza meg a szerző:

„Az Sz. Patricius Purgatoriumjában vezetlek: nem azért ugyan, hogy azoknak isszonyúságával Mennyországtól el rettenchelek, vagy sokaságával kétségben eichelek, vagy nagy vóltával nem tudom michoda erőczakra ösztönözzelek; hanem hogy ezeknek elmékedése után, bűnös vóltodbol Menyei ösvenyre vezesselek; munkára gerjezelek harczolásra ösztönözzelek...

Ebben tehát a' Sz. Patricius Purgatoriumjában melyben nagy kinok közzé vezérlek, szarandokló elméddel azon kinok között ugy bujdosással és setaly, Oenus harczá-

²⁸ V. Ecsedy Judit kérésünkre az alábbiakban foglalta össze az RMNY munkálatai során a kötetről készített feljegyzéseit. Segítségét ezúton is nagyon köszönjük. „A nyomtatványban előforduló kilencféle betűtípus (abból hat szöveg és három címbetű) mindegyike a bécsi Rickhes-nyomdára utal. A 9×10 mm-es keretezetlen T iniciálé is Rickhes nyomtatványokból ismert. Csak a Rickhes-nyomda 1640–1666 közötti nyomtatványaiból ismert a kiterjesztett szárnyú anyalt ábrázoló záródísz. (A megvizsgálható Rickhes-nyomtatványokban nem található a címlap fametszete, amely nyilván egyedi, témához kötött, és a három apró gyümölcsöt ábrázoló dísz sem. A 17×17 mm-es sávozott iniciáلسorozat megvolt a Rickhes-nyomdának, de számos más hazai és külföldi nyomdának is, tehát ez nem támpont. Ebben a kötetben az 'S', 'I' és 'H' betűk fordulnak elő ebből a sorozatból).

A fent említett kilencféle betű, a 9×10 mm-es iniciálé és az angyalos záródísz használata alapján a könyv Bécsben 1661–1669 között készülhetett, amikor Susanna Rickhes vezette özvegyként a műhelyt. Ezen az időhatáron belül is inkább az 1661-hez közelebbi évek valószínűek a betűk és a díszek együttes előfordulása és állapota alapján.”

²⁹ Fazekas István az 1700-ban megjelent 2., latin nyelvű kiadás címét adja meg: *Idea lutheranismi ex Lutheri libris concepta*. FAZEKAS I.: i. h. 137. Az 1661-es kiadás eredeti címét lásd MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-geschichte 1482–1882*. Bd. I. Wien, 1883. 280. Kissenpfenningről lásd SOMMER-VOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Tom. IV. Bruxelles-Paris, 1893. 1090–1091. hasáb, valamint LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. II.* (1601–1640). Romae, 1982. 642. Kissenpfenningnek a fertőmelléki falvak térítése ügyében Esterházy Pálhoz írott leveleit közli FAZEKAS I.: i. h. 187–189.

³⁰ A Fazekas által is csak hivatkozásból ismert könyv igen ritka, mindössze a bécsi egyetemi könyvtárban, a linzi Studienbibliothekben, a St. Lambrecht-i Stiftsbibliothekben, valamint a müncheni BibliotheksVerbund Bayernben található belőle példány (ez utóbbiban az online-katalógus tanúsága szerint az 1700-ban Bécsben megjelent, 2. kiadás). MAYER, A.: i. m. 280.

³¹ A kötet megcélzott közönségére lehet következtetni „zsebbe való”, 12° formátumból (szemben a Messinghamus-féle eredeti folió nagyságával), a magyar fordítás-átdolgozás Turóczi-Trostler által is kiemelt népies nyelvből, valamint a szerzőnek a munka végén elejtett megjegyzéséből: „És e' légyen Szent Patricius Purgatoriomja... melyet rövideden öszve gyűittem azért, ne talantan hoszu beszéddel, világi embernek, kinek leginkab ezen levelem szól, neheztelést s gyomor émelgést inditanék.” (133.)

ban úgy gondolkolyál, hogy az után szegény lelkeddel veszedelmessen többet ne koczkázzál; hanem életedet meg jobbitván... gyakran imadkozzal s legy jambor.” (5r–6v.)

A középkori eredetű történetben, a káplán pontos megfogalmazását idézve, Esterházy „médiomot”, „eszközt” talált az igaz hit terjesztésére. Ne feledjük, a kötet Esterházy Pál pénzén jelent meg, sőt minden bizonnyal az ő részletes intenciói szerint készült, s valószínűleg igaza van Pozsonyi Erzsébetnek abban, hogy a gróf maga választotta ki, s adta káplánja kezébe a lefordítandó művet. Más nyoma is van annak, hogy Esterházy ellenreformációs eszköztárában a fegyveres erőszak mellett már az 1660-as évek elején helyet kapott a „szép szóval” való meggyőzés. A pápai végváriak elleni balul sikerült fellépését mentendő papírra vetett feljegyzésében például ezt írta: „Az vitézlő rendet én nem bántottam, nem is bántom, ha Generális Urk úgy teczik, de ha Generális U. nem bánja, szép szóval mind reá mennék.”³²

A *Sz. Patricius Purgatoriomjáról való historia* átültetésekor Esterházy a barokk egyházi prózából merített. Thomas Messingham³³ kompendiuma kiválóan megfelelt a katolikus hittételek bizonyítására és a katolikus vallásgyakorlás különböző formáinak, mint például az elmélkedés, a penitenciartatás, a szentek tisztelete, a zarándoklatok, processziók stb. ösztönzésére. Messingham könyve ugyanis nem csak Oenus lovag történetét közölte, hanem a szent rövid életrajzát, a purgatórium dogmájának védelmében a Szent Patrik purgatórium létével szembeni érvek teológiai cáfolatát és a hitelesség mellett szóló történeti bizonyítékokat, valamint David Roth ossory püspöknek (1616 k.–1650) a purgatóriumba zarándoklók számára készített reguláját. A magyar fordító lelkesmeretesen követte az eredetit, ennek megfelelően a história nála is négy részből áll.

„Első Része Salterniai Henrikusnak erről a’ Purgatoriumrul valo Historiáját magában foglallya. [1–77.] Masodik, ezen Purgatoriumot ostromló, s tagadó Argumentumokat torkollya. [78–111.] Harmadik, azont sok bizonyossággal erősíti és próballya. [112–124.] Negyedik, miként e’ következő üdökben ebben a’ Purgatoriumban valo szarándoktság rendelitetik, modgyát rendeli és mutatya. [125–133.]”³⁴

Az egyes különálló részeket a gyakorlati nevelői cél és az erős ellenreformációs jelleg köti össze. A história első oldalain közölt Szent Patrik életrajz (2–4.) a fáradhatatlan térítőt mutatja be, akinek Jézus Krisztus egy pálcát (!) adott segítségül, hogy „Hiberniának vak merü, Isten ellen rugoldozó, es pokolra hanyat homlok rohanó” nemzetségét „igaz ösvényre édesgettethetné”. Ugyanennek a cselekvő, a hitéért tenni és megpróbáltatásokat is vállalni kész keresztény embereszménynek a példája Oenus lovag is, akit Isten nevének állandó említése és a kegyelmébe vetett bizodalom

³² MOL P 125 No. 9497. Esterházy Pál datálatlan sk. feljegyzése „Fő Generális Urt informálni köll az itt való dolgokról” címmel, 3. pont. A szövegkörnyezetből és a körülötte található iratokból egyértelműen kiderül, hogy az 1659–60-as pápai eseményekről van szó.

³³ Messingham nevét a nagy nemzetközi bibliográfiák nem tartalmazzák, mindössze annyit lehet róla tudni, hogy 1615 és 1638 között tevékenykedett, és a *Florilegium*-kötet kiadását megelőzőleg már egy kisebb terjedelmű munkát kiadott az írországi szentről *Officia SS. Patricii, Columbae Brigadae, et aliorum quorundam Hiberniae Sanctorum* címen, ugyancsak Párizsban, 1620-ban. *The National Union Catalog*. Vol. 378. 1975. 224.

³⁴ A magyar fordításban „Pothus David ossorjai püspök” szerepel e rész szerzőjeként. David Roth(e)-ről lásd GAMS, Pius Bonifácus: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Vol. I. Ratisbonae, 1873. 231., valamint GAUCHAT, Patritius: *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive Pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum summorum series*. Vol. IV. (1592–1667.) Monasterii, 1935. 267.

segít át a purgatóriumon, s juttat el a paradicsomba, ahonnan „ki jöven az előbbeni Gonoszokkal szemben száll”. (65.) S végül a história második és harmadik része közvetlenül kapcsolódik az 1660-as években zajlott felekezeti vitákhoz, amelyben a „tévelygő Atyafiak” (ti. a lutheránusok) „tüzzel vasal ostromolták” a purgatórium létéről szóló katolikus tant.³⁵

A laikus hívők lelki épülésére szánt, aszketikus műből az ismeretlen magyar fordító kezén mégis sajtósan félirodalmi műfajú szórakoztató olvasmány: história vált. Valószínűleg ez tévesztette meg a vele foglalkozó korábbi szerzőket, s fedte el előlük eredendő műfaját és ellenreformációs vonását.³⁶

A megjelenés körülményeinek, időpontjának ismeretében lehetőség kínálkozik a szerző vagy legalább is a szerzői kör azonosítására. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a história átültetőjét az Esterházy térítő munkáját segítő, szűkebb környezetéhez tartozó egyháziak között kell keresni.

Mint említettük, Esterházy Pálnak a birtokain élő protestánsok térítésében a katolikus papság mellett a soproni rendházból jött jezsuiták és a kismartoni ferencesek voltak a segítségére. Előbbiek közül Christophorus Kissenpfenning, Christophorus Fleischer és Johannes Vicarius, míg az utóbbiak közül Basilius Benner, Melchior Divnich és Stephanus Kusmicz nevét tartották fenn a források.³⁷ Valamennyiük közül Johannes Vicarius (1603–1666) elzászi származású szerzetes állt a legszorosabb kapcsolatban Esterházy Pállal, miután 1648-tól kezdve majd húsz évig misszionált a család mellett.³⁸ Péter János, ahogyan a korabeli levelekben nevezték, szerepet játszott Esterházy Pál és Orsolya házasságának létrehozásában,³⁹ s később is bensőséges viszonyban állt velük, olyannyira, hogy 1666-ban bekövetkezett halálát követően az Esterházyak kismartoni családi kriptájában helyezték örök nyugalomra.⁴⁰ Vicarius 1659-ben részt vett a fraknoi és kismartoni térítésben, 1660-ban pedig Esterházy Pál oldalán Pápan tevékenykedett.⁴¹ Az Esterházy házaspárhoz fűződött kapcsolata, nemkülönben működése és fennmaradt levelei⁴² alapján őt gyaníthatnánk a história átültetőjének. Ellene mond ennek, hogy csak latin nyelvű írásokat ismerünk tőle,

³⁵ Az idézetek STANKOVICS János jezsuita Nádasdy Ferencnek ajánlott *Rövid és somma szerent való bizonyítása a' lutherista és calvinista purgatoriumának* című, 1670-ben napvilágot látott vitairatából származnak: RMK I. 1108. 2.

³⁶ Turóczi-Trostler kitűnő leírását adta a história spanyol, itáliai és dél-német barokkból származtatott stílusának és nyelvének, amely „hidat ver az ég s a föld között”, sőt utalást is tett apologetikus természetére, mégis alapvetően „a népieskedő épületes és misztikus irodalom termékének” tartotta. TURÓCZI-TROSTLER J.: *i. m.* 314–315.

³⁷ FAZEKAS I.: *i. h.* 135–137., 182–189.

³⁸ LUKÁCS, L.: *i. m.* II. (1601–1640) Romae, 1982. 779.; III. (1641–1665). Romae, 1990. 549., 589., 629., 673., 716., 759., 802., 851.; FAZEKAS I.: *i. h.* 133–134., 135., 182–184.

³⁹ „Meg lévén az gyüro váltás [ti. Esterházy Pál és Orsolya között], Nagod oly helyre tétesse az Kis aszonnyal, hogy ki ne tudógyék, Pater Jánostul ebben az dologban semmit ne tartson Nagod, ez előtt is régen fárادت ő kglme ebben az dologban” MOL P 124 Esterházy László iratai. Levelek. 2. k. No. 185. Esterházy Farkas levele Esterházy Lászlónak, 1652. június 20. Galánta.

⁴⁰ Esterházy Pál például egy ízben ezt írta feleségének: „az mi uj hirek vannak, im oda küldöttem, olvastad meg Pater Janossal.” 1656. augusztus 12. Bécs. MOL P 125. No. 37. Johannes Vicarius elogiuma BEK Kt. Ab. 145. ff. 211–214. Az Esterházy-kripta rajzát lásd MOL P 125 No. 11891.

⁴¹ FAZEKAS I.: *i. h.* 136.

⁴² MOL P 125 No. 2531–2533. Az első kettőt lásd FAZEKAS I.: *i. h.* 182–184., a harmadikat MZsO VI. 680. sz. Ezeket az 1659 szeptember-októberéből származó, Esterházy Pálhoz írott leveleket Vicarius mint „Capellanus in Christo antiquus” írta alá.

és neve nem azonosítható az „Ajanló Levél” szerzőjének F. K. I. monogramjával.⁴³ Igaz a dedikáció és a mű szerzője a korabeli népszerű vallásos prózai művekben nem feltétlenül ugyanaz a személy, a história stílusjegyei, népies ferences színvonala azonban inkább ferences szerzőre engednek következtetni.⁴⁴

Összegzésül tehát megállapíthatjuk, hogy a *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való historia* 1661/62-ben jelent meg Esterházy Pál térítő tevékenységével összefüggésben, feltehetően valamely általa megbízott jezsuita vagy ferences szerzetes fordításában, s benne sokkal inkább az erőszakos ellenreformáció korai irodalmi emlékéit kell látnunk, mint a középkori látomásirodalom kései hazai hajtását.

HAUSNER GÁBOR

Adalékok a XVI. századi cirill betűs szerkönyvek történetéhez. Lappanganak-e, lappanghatnak-e még valahol régi magyarországi nyomtatványok? A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) szerkesztőségének munkatársai, akik éveken át odaadó szorgalommal fésülték át a hazai és külföldi gyűjteményeket, bizonyára igennel válaszolnak erre a kérdésre. A nyomda- és könyvtörténész, a bibliográfus mindig reménykedik, hogy előkerülhetnek régi könyvek, ismeretlen művek vagy ismert művek újabb, esetleg teljesebb példányai. A régi cirill betűs nyomtatványok kutatói hazai vonatkozásban abban bíztak, hogy a buda-szentendrei szerb ortodox püspökség területéről (elsősorban a hívők nélkül maradt templomokból) Szentendrére, az egyházmegye könyvtárába került a régi, már nem használt szerkönyvek java Huzsvik Györgynek (1916–1976), a püspökség volt könyvtárosának nevéhez fűződő mentőakció eredményeképpen¹.

Az utóbbi években azonban kiderült, hogy vannak olyan magyarországi szerb települések, amelyekben szinte megszakítás nélkül szolgált pap, ahol az elődeiktől örökölt szerkönyveket és templomi kegytárgyakat ma is (működő) templomukban őrzik. Ilyen község Lórév (szerbül Lovra) a Csepel-szigeten. Templomában, a kántorpadban ma is ott sorakoznak a XVI–XIX. századi szerkönyvek. E könyvegyüttes feltárása és részletes feldolgozása még hátra van. Azt azonban már lehet tudni, hogy könyvek között több olyan mű van, amelyik korábban más szerb egyházközség, jelesül az adonyi templom tulajdonában volt.

Adonyban 1887-ben felújították ugyan a szerbek templomát, de pap már nem működött a községben, üresen állt a paróchia, a hívők lelki gondozását a Duna túlsó partján, a Csepel-szigeten

⁴³ A monogram feloldása többféleképpen is lehetséges: az 'F' lehet a ferences szerzeteseket jelölő Frater szó rövidítése, ebben az esetben a 'K' a keresztnév, az 'I' a vezetéknev kezdőbetűje. Ha elképzelésünk helytálló, a mariánus ferences provincia Prozsonyan őrzött, évenként vezetett térítési listáinak tanulmányozását követően valószínűleg feloldható lesz a monogram. Statný Oblastný Archiv v Bratislave MPF Lad. 48. *Conversi ad fidem* Fasc. 1–2. Említi FAZEKAS I.: *i. h.* 143. Az is elképzelhető azonban, hogy magyar szövegről és szerzőről lévén szó, az 'F' a vezetéknev, a 'K' a keresztnév kezdőbetűje, az 'I' pedig a Iesuita szó rövidítése.

⁴⁴ A népies ferences színvonalaról – amely Esterházy maga által írott-átdolgozott későbbi vallásos műveit is jellemzi – lásd NAGY Béni: *Herceg Esterházy Pál nádor, a ferencesek jötevője*. Klny. az egri Kath. Főgymn. 1902–1903. Értesítőjéből. Eger, 1903. 38–39., valamint SZÖRÉNYI László bevezető tanulmányát ESTERHÁZY Pál: *Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áetatosságok* című művének (Nagyszombat, 1691.) faksimile kiadásához. (Közzevetési KÖSZEGHY Péter. Bp., 1995.) 19–20. /Bibliotheca Hungarica Antiqua 31./

¹ HUZSVIK György: *A Szentendrei Szerb Görög Keleti Püspöki és Egyházmegyei Könyvtár*. = Pestmegyei Könyvtáros 1961. 10. sz. 17–20., szerbül: Bibliotekar. Beograd, 1962. 508–509.